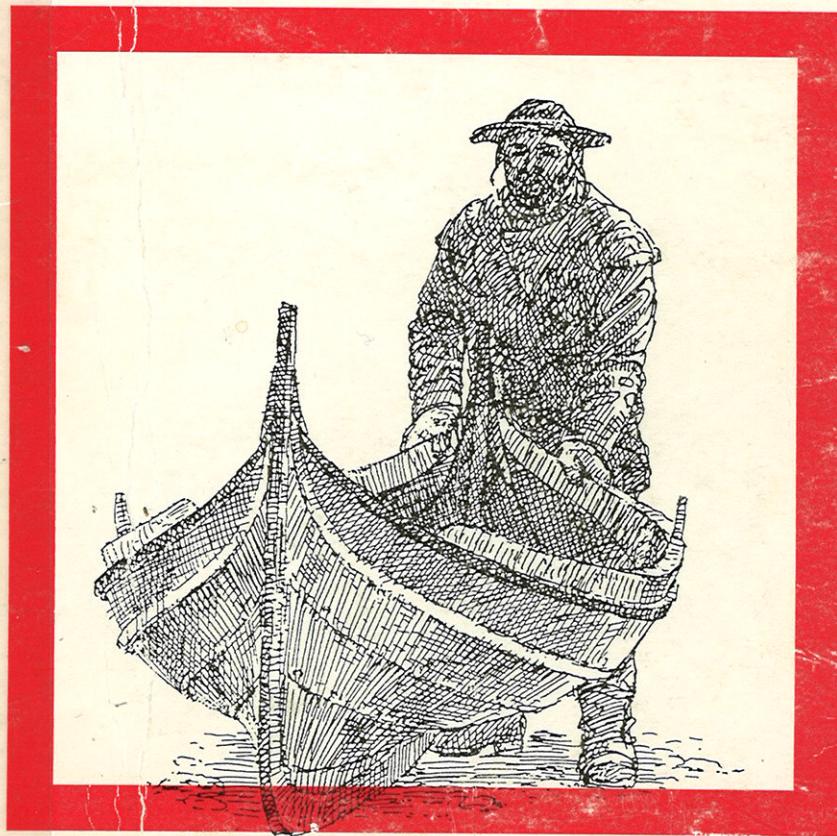


Nils M. Knutsen
FRA OTTAR TIL OLUF
Artikler om nordnorsk litteratur



Illustrasjoner av Karl Erik Harr

839
.6
.01
KNU

Cassiopeia Forlag

91c 011539

© Cassiopeia Forlag,
Postboks 2666 Sør-Tromsøya, 9001 Tromsø.

Printed in Norway

Trykt av Tromsprodukt, Tromsø 1991.

Illustrasjoner: Karl Erik Harr

Layout: Jorun Nordmo

Denne boka er utgitt
med støtte fra
Universitetet i Tromsø
og fra Troms Fylkeskulturutvalg.

ISBN 82 - 992199 - 1 - 4

Det må ikke kopieres fra denne bok utover
det som er tillatt etter bestemmelsene i
"Lov om opphavsrett til åndsverk"
og "Avtale mellom staten og rettighetshavernes
organisasjoner om kopiering av opphavsrettlig
beskyttet verk i undervisningsvirksomhet".



UNIVERSITETSBIBLIOTEKET

839.6.01

INNHOLD

Forord

| | |
|---|--------|
| Trangvik i våre hjerter. Om regional litteraturforskning | s. 9 |
| Nordnorsk litteratur og nordnorsk litteraturforskning | s. 23 |
| Norsk ishavslitteratur | s. 37 |
| "Avsides inn i eventyret ligg det". Nord-Norge i reiselitteraturen | s. 57 |
| "Hans sjæl var både sort og hvit". Om nessekonger og handelssteder i nordnorsk litteratur | s. 73 |
| Nordnorske viser fra Petter Dass til Hans Lind til Arvid Hanssen | s. 99 |
| Barske glæder. Noen litteraturhistoriske notater om nordnorsk humor | s. 127 |

FORORD

De artiklene som er samlet i denne boka, har tidligere stått trykt i ulike tidsskrift og bøker. Artiklene er skrevet over en 10-årsperiode (1978-1988) og avspeiler ulike faser i mitt arbeid med nordnorsk litteratur. Fristelsen til å skrive om og endre litt her og der har vært svært stor, men artiklene trykkes i uforandret form, bortsett fra mindre språklige korrigeringer.

De fleste av synspunktene i disse artiklene har vært lagt fram for og diskutert med kolleger og med mange årganger norskstudenter ved Universitetet i Tromsø. Jeg vil takke alle sammen for nyttige tips og gode motforestillinger underveis.

Jeg vil også takke Universitetet i Tromsø og Troms Fylkes-kulturutvalg for trykningstilskudd som gjør boka såpass billig at den kanskje kan nå ut til de brede lesergrupper den er skrevet for.

Tromsø, juli 1991

Nils M. Knutsen



NORSK ISHAVSLITTERATUR

Litteraturen om européernes handel, fangst og oppdagelsesreiser i de nordlige polarstrøk er svært omfattende. Så er det da også fem århundrer og mange lands og mange helters innsats denne litteraturen har å fortelle om.

Drevet av mange slags krefter - eventyrlyst, imperialisme, nasjonalisme, militærstrategiske hensyn, profittbegjær, jakt på daglig brød, jakt på vitenskapelig ære, nysgjerrighet - har engelske skonnerter, hollandske kogger, russiske lodjer, svenske brigger, tyske slupper, norske kobbejakter og østerrikske og italienske lystyatcher gitt seg isen i vold. Gjennom århundrene har det gått en ujevn strøm av skip og menn nordover - og en like ujevn strøm av spekk og pelsverk sørover. Sørover til Hull og Peterhead og London, til Biarritz og Bremen og Hamburg, til Amsterdam og Zaandam og Enkhuizen, til Sandefjord og Ålesund, til Hammerfest og Tromsø. Handelshus og rederier har blomstret eller visnet alt ettersom gevinsten steg eller sank. Og innsatsen har heile tida vært høy: Ishavet har i alle århundrer vært en ødsel forbruker av både skip og menneskeliv.

Jakten etter profitt har utvilsomt vært den sterkeste drivkraft bak langt de fleste ishavsesreisene, men blant de mange kalde spekulanter og de mange nøkterne realister på leiting etter livberging har det også forekommert drømmere og fantaster av mange slag. Kjell Sandvik sier det slik i diktet «Ishavet»:

(...) eventyrere, alle slags flyktninger
har satt hverandre stevne gjennom århundrene, her
i hvalenes hus av elfenben sover de, hver på sin gjerning.
Harpuner stikker ut av dem ennå, skjønt rustne
peker på draftet en ny vei til India.

(Isbilders lys, 1974)

Historisk riss

Svalbard ble sannsynligvis oppdaget av islendinger allerede i 1194, men gikk i glemmeboka. Polarstrøkene var altså fullstendig ukjente da den nye tids oppdagelsesreiser begynte på 1500-tallet. Ett av målene for engelskmenn og hollendere var å finne en nordlig veg til krydderlandene i Østen.

India fant de ikke og krydder fant de heller ikke. Men i 1553 fant Hugh Willoughby Novaja Zemlja, og i 1596 fant Willem Barentz Svalbard. Og i havet omkring fant de rike forekomster av hval og hvalross.

I åra 1606-12 gjorde Henry Hudson en rekke dristige reiser, men ble stoppet av is både i nordøst, i nord og i nordvest. Så fikk Hudson høre at ei elv i Amerika skulle føre tvers gjennom kontinentet og ut til Kina på den andre sida. Ryktet viste seg å være overdrevet, men Hudson fikk i alle fall elva oppkalt etter seg. Ved utløpet til Hudson River ligger i dag som kjent byen New York. Henry Hudson kartla også deler av Hudson Bay, der han forøvrig omkom etter at mannskapet gjorde mytteri.

Jakten på nord-passasjene fortsatte, men med synkende iver. Desto mer energi og ressurser ble satt inn i jakten på hval og hvalross i farvannene rundt Svalbard. Hollendere og engelskmenn dominerte i den første hektiske fangstperioden fram til midten av 1600-tallet. Det var i denne tida den sagnomsuste Smeerenburg - spekkbyen - hadde sin blomstringstid. Basil Lubbock hevder at byen kunne romme inntil 18 000 menn på en gang (Lubbock: *The Arctic Whaler*, s. 76), mens nyere forskning er mer nøytern på dette punkt: Per Kyrre Reymert anslår tallet til ca. 1000 (*Ottar* nr 1/79, s. 89). Hvalfangsten i isbeltet mellom Grønland og Kvitsjøen fikk sin annen blomstringsperiode i tida etter 1750, da det kunne være inntil 4-500 fangstskip pr. sesong. Fangsten ble drevet - med store svingninger - helt fram til 1. verdenskrig, da bestanden var redusert til et minimum.

1700-tallet er ellers et århundre preget av russisk aktivitet i Arktis. I begynnelsen av århundret begynte de med overvintringsfangt etter rev og bjørn på Svalbard. Under ledelse av dansken Vitus Bering foretok forøvrig russerne i perioden 1725-50 en storstilt og kostbar og møysommelig kartlegging av den Nord-Sibirske kysten fra Beringstredet og vestover.

På 1600- og 1700-tallet var det nokså liten norsk aktivitet i Arktis, selv om vi i året 1736 kan registrere 5 hvalfangstskip fra Bergen (Lubbock, s. 85). Først etter 1800 kom nordmennene med for alvor, i første omgang etter hvalross og sel. Overvintringsfangt etter rev og bjørn ble også forsøkt, men fikk ingen bredde før omkring 1900.

Med den norske geologen M.B. Keilhaus ferd til Svalbard i 1827 begynte den vitenskapelige bearbeidelse av polarområdene. I første rekke var det svensker og engelskmenn som fortsatte i Keilhaus fotspor, men de norske ishavsskutene fra Hammerfest og Tromsø var i tida etter 1860 til avgjørende hjelp for den lange rekka av internasjonale ekspedisjoner som

avgjørende hjelp for den lange rekka av internasjonale ekspedisjoner som dro nordover. I tillegg til Sverige og England sendte Frankrike og Tyskland flere vitenskapelige ekspedisjoner til Svalbard. Endog Østerrike-Ungarn hadde en ekspedisjon på Svalbard 1872-74, og italienerne sendt ut en Nordpols-ekspedisjon i 1899. Den første større norske vitenskapelige ekspedisjon kom først i 1906, og den var finansiert av fyrsten av Monaco! Det sier noe om offisiell norsk holdning til nordområdene, og om den store internasjonale interessen for de samme områdene.

I 1899 hadde Søren Zakariassen brakt den første skipslast kull hjem til Tromsø, og etter 1900 begynte en feberaktig aktivitet for å sikre seg skjerp og rettigheter til kull- og malmforekomster på Svalbard. Denne kompliserte delen av Svalbards historie har imidlertid i hovedsak avfødt juridiske betenkninger og lite spennende litteratur.

Historiske verker

Norske historikere har interessert seg lite for Svalbard i gammel tid; det er først og fremst hollendere og engelskmenn som har arbeidet med den perioden. Både oversiktsverker og delstudier fins det en stor mengde av; av de eldre klassikerne kan nevnes Cornelis G. Zorgdragers bok *Alte und neue Grönlandische Fischerei und Walfischfang* (tysk utg. 1723) og William Scoresby jr. *The Arctic Regions* (1819). Scoresby jr. - sønn av den Scoresby som fant opp utkikkstønne i mastetoppen - er forøvrig trolig den eneste ishavsskipper som har mønstret av i ung alder for å utdanne seg til prest. I sitt forfatterskap om arktisk hvalfangst forener han akademisk lærdom med praktisk erfaring (han seilte med sin far på hvalfangst fra han var 10 år gammel), og han står derfor i en særstilling blant de eldre ishavsforfatterne. Et imponerende verk fra moderne tid om den første fangstperioden ved Svalbard er forøvrig C. de Jong: *Geschiedenis van de oude Nederlandse walvisvaart* (1972) - en grundig utredning om produksjonsprosessene, mannskapsrekutteringen, fortjenesten, redskapene, fangstteknikken, finansieringen av ekspedisjonene, etc. Den dansk-norske aktiviteten er grundig beskrevet av Sune Dalgård i hans doktoravhandling *Dansk-norsk hvalfangst 1615-1660* (1962).

Når det gjelder Svalbards historie, er det grunn til å nevne Martin Conway: *No Man's Land. A history of Spitsbergen from its discovery 1596 to the beginning of the scientific exploration of the country* (1906) og R.N. Rudmose Brown: *Spitsbergen* (1920). På dette feltet har vi imidlertid to nordmenn som med overlegen ekspertise blander seg inn i

det internasjonale selskap - Helge Ingstad med *Landet med de kalde kyster* (1948) og Adolf Hoel med *Svalbard I og II* (1966). Hoel er nokså kortfattet om tida før 1900, men desto mer grundig i behandlinga av det som har skjedd på Svalbard i vårt århundre.

Om oppdagelsesreisene etter nord-passasjene og Nordpolen er det skrevet en lang rekke oversiktsverker på mange språk. Av nordiske bidrag kan nevnes R. Steen Steensens grundige utredning om Nordostpassasjen i boka *Den nordlige søvej* (1957). Odd Arnesen er mer populær i sin bok *400 års kamp om nordvestpassasjen* (1943). Frithjof Nansen gir forøvrig en glimrende oversikt over eldre tiders oppdagelsesreier i sin bok *Nord i tåkeheimen* (1911). Om mange av ekspedisjonene og de framstredende personer og begivenheter er det etter hvert oppstått forestillinger som kan vise seg å være uholdbare. Et interessant forsøk på å rydde opp i en slik myteflora er Rolf S. Tandbergs bok *The «Italia» diaster. Fact and fantasy* (1977).

Ved siden av de historiske verkene og de store, bindsterke ekspedisjonsberetningene til f.eks. Nordenskjöld, Nansen og Amundsen, fins det et vrimmel av biografier, memoarer, reiseskildringer, fangstmannsdagbøker, romaner, dikt og noveller fra Arktis. Og på dette feltet har Norge produsert en betydelig del. I det følgende skal jeg gi en kort karakteristikk av denne upåaktede delen av norsk litteratur.

Johan Koren Christie (1814-1885)

Verdens først ishavsgastene, *Spitsbergenreisen*, ble skrevet i Tromsø i 1850-åra av latinskolelærer Johan Koren Christie. Christie var også redaktør av byens avis, og som vedlegg til avisen fulgte nå og da det han kalte for «Poetiske Smaabломster fra Ultima Thule». De «Smaabломстene» som fortalte om *Spitsbergenreisen*, ble samlet til bok og utgitt i Bergen i 1856.

Hensikten med boka er, sier forfatteren, «at give et anskueligt Billede af det virksomme Liv og Bedrivtens Art imellem de af Tusinde Farer beboede Bjerge paa Polens yderste Land.» Forfatterens omstendelige, snakkesalige og blomstrende stil er nokså tungfordøyelig for en moderne leser, ikke minst fordi den strekker seg over nesten 800 sider med gotisk skrift. Men boka har også sine små poenger som det er grunn til å registrere.

Etter en langtrukken introduksjon av hovedpersonene - som alle, i likhet med forfatteren selv, er sørfra - er endelig kaptein Karl Bjørn og

hans unge hustru, Mathilde, klare til å seile fra Tromsø på fangsttur til Svalbard. Kaptein Bjørn er en ettertrykkelig kjernekarakter og også hans kone er gjenstand for forfatterens heftige beundring:

Det store Øiepar var dybblaat, som Aftenhimlen i Østen, men klart og lysende, som den solbestraalede Bæks spillende Vande. Den ovale Kind havde Morgenskyens Farve.

Da forfatteren omsider er ferdig med å beskrive damens hode og hals, er turen kommet til de mer tabubelagte strøk av kvinnekroppen. Christie har tydelig lyst til å si noe om at Mathilde er en særdeles velskap dame, men anstendigvis kan han ikke gå i ubluferdige detaljer. Så der en moderne forfatter kanskje ville sagt noe om hofter og bryster og denslags, må Christie nøye seg med følgende dydige, men megetsigende beskrivelse: «Figuren var slank - og dog fyldig» (s. 32).

De nordnorske ishavsgastene ombord minner verken om aftenhimler eller morgenskyer; tvert imot er det en nokså skummel gjeng, både i Mathildes og forfatterens øyne:

Der er oftest en Hage ved de Mandskaber, som hernord give sig i denne Emploi: enten Drikfældighed eller anden Uorden gjør en stor Del af dem saa lidet paalidelige at der skal stræng Kontrol og god Tugt til at holde dem i Age (s. 61).

Heldigvis er styrmannen, Stub, mer pålitelig, ja, en rein praktkar, selv om han ikke kommer opp på kapteinens nivå. Både som helt og som styrmann står Stub mellom den sørnorske makteliten og den nordnorske allmuen. Den sosiale og moralske mellomposisjon er reflektert i Stubs geografiske tilhørighet: han er nemlig trønder.

Det må imidlertid tilføyes at skurken i eventyret viser seg å være fra Mandal, så forholdet sør-nord er altså ikke *helt* entydig.

Christie siterer lange avsnitt fra Keilhaus beretning om Svalbard, men hovedsaken i boka er selvsagt selve fangsten. Forfatteren fører sine personer opp i det ene dramatiske eventyr etter det andre. Og hver gang hendelsene nærmer seg det utrolige, henviser Christie til artikler i *Tromsø-Tidende*, der navngitte ishavsfolk har opplevd tilsvarende saker.

Så dukker omsider skurken opp, like konsekvent skurkaktig som helten er konsekvent helteaktig. Skurken, kaptein Andersen og hans kumpaner slår like godt ihjel et helt russisk lodjemannskap på 12-15 mann og plyndrer skipet. Under kaptein Bjørns opprulling av denne saken kommer

det for en dag at kaptein Andersen er identisk med den mann som i sin tid svindlet Mathildes far konkurs og dessuten forførte hennes søster og drev henne i fordervelsen. Andersen har dessuten rukket å forføre styrmann Stubs kone og unge datter og sette barn på dem begge, og han forsøker endog å voldta Mathilde, som besvint, men velordnet, blir sittende i sofaen «som en deilig Statu». Så det er i det hele tatt ikke mer enn rimelig at skjebnen til slutt innhenter kaptein Andersen: Han blir malt i stykker mellom to isflak.

Også på andre måter ender boka godt: Kaptein Bjørn får rikelig med fangst, tjener store penger og kommer seg velberget sørover med både skib, kone og styrmann i behold (styrmannens falne kone og datter er i mellomtida avgått ved døden). Og i en etterskrift får vi vite at Kaptein Bjørn nå «bor i sin Fedreneégn, lykkelig og glad. Mathilde er hans endnu friske Rosentre med fem elskelige Knopper» (del II, s. 237).

Spitsbergenreisen gir rikt materiale til analyse av forfatterens litterære og klassemessige horisont. Her skal jeg bare ta med et par punkter der forfatteren røper en talende ambivalens.

Ett av Christies stadige poenger er allmuens grådighet og nærlighet. Kaptein Bjørn arrangerer heile ekspedisjonen av reine profithensyn, men forfatteren understreker nøyne at Bjørn *egentlig* ikke bryr seg om penger. Kapteinen har mer sans for dyrenes skjønnhet enn for deres markedsverdi, og leseres får inntrykk av at han nærmest motvillig bygger opp sin formue. På den ene side er altså kapteinen en stor moralisk helt: på den annen side er denne heltestatus uforenlig med den sans for økonomi han *også* viser.

Forfatteren har også problemer med kaptein Bjørns fysiske styrke og mot. Bjørns egenskaper i disse retninger framheves sterkt, og de skildres også som klare forutsetninger for å fungere som kaptein. Men samtidig påpeker forfatteren at dette egentlig ikke er særlig verdifulle egenskaper - sammenliknet med poetisk sans, lyrisk følsomhet, etc. Og for sikkerhets skyld lar forfatteren den veldige bjørnejeger dikte et og annet lyrisk dikt for å understreke at det er slik han *egentlig* er.

Som et apropos til påstanden om at norsk skisports vugge sto i Morgedal, kan man merke seg at Christie tar med et eget avsnitt der han for sine *sørnorske* lesere ser seg nødt til å forklare den nordnorske skikk med å løpe på ski. Allerede i 1843 hadde verdens første skikonkurranse blitt arrangert i Tromsø, så Christie hadde hatt god anledning til å studere denne sporten på nært hold.

Johan Kulstads beretning

En av de virkelig legendariske hendinger på Ishavet er skipper Johan Kulstads fangstekspedisjon i 1853. Ekspedisjonen er nevnt i en rekke seinere bøker om ishavsmiljøet, mest utførlig av Helge Ingstad i *Landet med de kalde kyster* (s. 122-25). Den beste versjonen får man imidlertid i skipper Kulstads egen bok, *Beretning om Kulstads Spitsbergenreise i Aaret 1853* (Tromsø 1866). Her forteller han om hvordan han og 8 matroser reiste til Svalbard og kom opp i en eventyrlig rik isbjørnfangst. Men så driver skuta av og Kulstad og 6 matroser står igjen på den øde kysten uten annet utstyr enn det de har i fangstbåtene. De fryser og sliter ondt i det sure været, og de begynner så å ro for å finne et bedre sted. Uvær skaper vansker for dem, og etter tre døgns roing ved kysten av Svalbard begynner de å ro mot Norge, uten at de har fått med seg skikkelige forsyninger. De har lite mat, men vannmangelen er verre. Da de er ved å omkomme av tørste, er de så heldige å finne et isfjell drivende ute i havet. Så ror de videre, dag og natt til de faller om ved årene i ørske. Etter 10 døgn ligger hele mannskapet i bunnen av båten, med føttene oppsvulmet av koldbrann og med store sår der sjøvann og stive skinnklær har gnagd huden av. Kulstad overgir sin sjel i Guds hånd og ser døden som viss.

Og så kommer den mirakuløse redning. Et dansk skip finner dem utafor Finnmarkskysten, og alle kommer fra det med livet, om enn med store mén for resten av livet.

Kulstads lakoniske, men sterkt følte beretning er den eneste førstehands rapport vi har fra fangsten i denne tida. Den er interessant både ved det den forteller om fangstutstyret og ved det den forteller om fangstfolkenes evne til å klare seg: Kulstad og hans mannskap er langt mer tafatte og uprosesjonelle enn seinere tiders fangstmenn. Men det som først og fremst kommer fram i Kulstads beretning, er den ufattelige hardførhet datidas fiskere hadde. Boka gir et nærgående og rystende bilde av menneskelig lidelse, en lidelse som gjennomløper alle stadier - fra fortvilelse til utmattelse til fornedrelse.

En ny utgave av Johan Kulstads beretning er under forberedelse.

Ekspedisjonslitteraturen

Det tok lang tid før Christie fikk noen etterfølger i det å benytte ishavsmiljøet som råstoff for diktning. Konrad Dahl (*Ishavsskipperen*, 1878) og

Bernt Lie (novellen «En Ishavstur», *Guttedage*, 1905) streifet så vidt innom emnet, men det var først etter 1920 at skjønnlitteraturen igjen våget seg inn i isen.

Dessverre fikk heller ikke Kulstad umiddelbart noen etterfølger. I dag skulle vi gjerne hatt beretninger fra 1870-åras kjente ishavsskipere som f.eks. Elling Carlsen og Edvard Holm Johannesen, men ingen av dem etterlot seg bøker. I deres tid var det ennå ikke blitt et opplagt litterært prosjekt å tilbringe et par sesonger i isen.

Det som fikk norsk polarlitteratur til å blomstre, var Nansens og Amundsens store ekspedisjoner. Så vel ekspedisjonene som de bindsterke ekspedisjonsberetningene ble internasjonale mediabegivenheter. I skyggen av lederne skrev en rekke ekspedisjonsdeltakere sine bøker om ekspedisjonene (f.eks. Hjalmar Johansen: *Selvanden på 86° 14'* (1898), Bernhard Nordahl: *Framgutterne* (1898), Helmer Hanssen: *Gjennem isbakken* (1941)). Andre skribenter tok dessuten fatt i det dramatiske stoffet og laget populære versjoner av det - f.eks. Jacob Breda Bulls og Jon Sørensens bøker om Nansen. Nordmannen Eivind Astrup deltok i Pearys to Grønlands-ekspedisjoner og skrev den sjammerende boka *Blandt Nordpolens Naboer* (1895), der han demonstrerer sin evne til å få kontakt med eskimoene og sette seg inn i deres levevis. Kaptein på «Fram», Otto Sverdrup, hadde i samtid kanskje et like stort navn som både Nansen og Amundsen. Sverdrup gjennomførte en 4-årig ekspedisjon til Nord-Grønland, noe han forteller om i *Nyt land I-II* (1903). I 1915 kom boka *Til Jeniseis kilder*, der Ørjan Olsen forteller om den norske Sibir-ekspedisjonen 1914.

Både i antall titler og i opplagstall er denne ekspedisjonslitteraturen et omfangsrikt innslag i norsk litteratur i perioden fra 1890 til 1940. Både enkeltvis og som samlet masse gir disse bøkene rikt materiale til f.eks. ideologikritisk analyse. I det følgende skal jeg imidlertid begrense meg til å gi en kort karakteristikk av den øvrige delen av norsk arctica på 1900-tallet. Kort sagt består denne øvrige litteraturen av en del skjønnlitterær ishavsdiktning i mellomkrigstida, mens etterkrigstida er dominert av fangstmannsbiografier, overvintringsrapporter og andre typer dokumentarisk litteratur.

Mellomkrigstidas skjønnlitteratur om Svalbard

Først ute var Øvre Richter Frich. Allerede i 1912 ga han ut røverromanen *I Polarnattens favn*. Utgangspunktet er at en turistdamper for-

liser ved Svalbard og bare fire av de fire hundre passasjerene overlever - to eldre menn, en ung og vakker tysk baronesse og en ung og blond helt fra Oslo. De to eldste dør under overvintringen, men de yngste klarer seg tappert. Utpå vårsiden tar de seg fram til ei fangsthytte, hvorfra de reddes tilbake til Norge. Velberget ute av polarnattens favn finner de omsider fram til hverandre.

En episode underveis viser at ØRF har noe av den samme skepsis til utkantbeboere som Johan Koren Christie viste 60 år tidligere. Idet de dødsslitte hovedpersonene kjemper seg fram til fangsthytta, oppdager de at det rundt hytta flyter av avfall og uredenhet. Og til tross for utmattelsen koster helten på seg litt indignasjon: «Svin», sa Bratt, «slik som de kun fødes i mit fædrelands utkanter.» - Og riktig nok: Det viser seg at begge fangsmennene er fra Tromsø. Den ene av dem er endog en blodtørstig halv-kven, en «bastard» som forsøker å voldta baronessen, men som blir uskadeliggjort av den blonde Oslo-helt etter en fryktelig slåsskamp.

Reinert Reinertsen og Mikkjel Fønhus

Under pseudonymet R.R. Hausbach ga Reinert Reinertsen (1896-1939) ut boka *På Ishavet* (1922). Boka må betraktes som ei lettere skrønebok om to ishavsgaster som etterlates opp i isen, men som finner ei forlatt skute. Med mye viderverdigheit seiler de to skuta tilbake til Ålesund der det venter dem ei klekkelig bergingslønn.

Samme år kom ishavsromanen *Under Polarlyset* av Mikkjel Fønhus, vel ei av hans svakeste bøker. Dels dreier fortellinga seg om en fangstmann som fanger en levende isbjørnunge og selger den til en tysk dyrehage, dels dreier den seg om isbjørnbinna som instinktivt søker sørover etter ungen. Hun driver på isen så langt at hun kan svømme siste stykket inn til norskekysten. Og St.Hans-aften går hun i land på Tromsøya med kurs for fangstmannens hus der buret med ungen står plassert. Men nå oppstår romanens store logiske brist: Etter at binnas instinkt har ledet henne over heile Ishavet og gjennom halve Nord-Norge, så svikter både instinktet og luktesansen i det avgjørende øyeblikk: Hun går rett forbi buret til ungen uten å merke noe, og legger på svøm nordover igjen. Til slutt blir hun skutt av en same i Finnmark.

Fønhus gir ingen bilder av fangstlivet, men det er tydeligvis viktig for ham å understreke hva slags karer fangstmennene er: «klodens hardføreste og modigste mænd» (s. 5). Og av disse verdens største hardhauser er hovedpersonen selv sagt den aller største - «den dyktigste og

modigte fangstmannen som i de aarene laa og passet fældene sine deroppe mot Polen» (s. 32). Det heroiske har imidlertid ingen plass i handlingen, hovedpersonen utfører ikke en eneste oppsiktstvekkende dåd. Fønhus gir imidlertid til beste en del fangstmannsanekdoter som skal demonstrere fangstmennenes hardhet, en hardhet som i Fønhus' versjon grenser til det umenneskelige.

Fønhus har også skrevet en del noveller fra Svalbard - de fleste samlet under tittelen *I midnattsol og mørketid* (1978).

Lars Hansen

I 1926 debuterte forhenværende blikkenslager Lars Hansen (1869-1944) med boka *I Spitsbergens vold*, noe som ble innledninga til et 18 års forfatterskap med ishavsmiljøet som hovedingrediens. Lars Hansen markedsførte seg selv som ishavsskipper og sakkyndig, men bortsett fra en enkel tur som kokk hadde han ikke førstehånds kjennskap til arbeidet i isen. Men han var - i likhet med alle andre Tromsøværingar - fortrolig med ishavsmiljøet og med de mange historiene om ulykker og heltedåder, om storfangst og forlis. Denne rike muntlige tradisjonen kunne Lars Hansen øse av, og hans dramatiske bøker ble svært populære. Romanene er nært knyttet til miljøet i Tromsø, og til stadighet dukker det opp autentiske Tromsø-borgere i teksten. For det store publikum var det imidlertid skildringene av fangstlivet som interesserte. Og selv om Lars Hansen ikke var noen stor skribent, så maktet han i sine beste stunder å gjøre stoffet både levende og spennende.

Skjemaet for en typisk Lars Hansen-roman er nokså enkelt, så enkelt at anmelderne nokså fort begynte å etterlyse en smule fornyelse av hans utvendige action-bøker. Bøkene begynner regelmessig med at skipperen, en legendarisk ishavsvarg, har problemer med å komme av sted på ny tur. For det første har han ikke penger til utrustning, for det andre er skuta dårlig, for det tredje er det ingen som vil være med en slik uvoren røver på havet. Men omsider ordner alt seg, de siger ut av hamna på veg nordover, og så kan fangsten begynne. Starten er alltid svært lovende, men så ryker det opp med det obligatoriske uværet. Andre problemer støter til slik at de må holde på oppe i isen til langt ut på svarte høsten. Men så, da alle er sikre på at de for lengst er omkommet, siger skuta for stivfrosne og fillete seil inn på hamna i Tromsø. Av og til mangler det en mann eller to, men helst er det bare et øye eller en finger i manko. Og så

ender boka med storveis oppgjør for full fangst og med stor gjensynsglede i de ventende familiene.

Lars Hansen var en av dem som tidlig meldte seg inn i NS, og i hans bøker er flere sider av NS-ideologien gjenspeilet. I en utsyn over oppgave om Lars Hansens forfatterskap har Reidar Steinsvik (Tromsø 1987) gitt en grundig analyse av de ideologiske sidene ved forfatterskapet.

Av enkelte anmeldere ble Lars Hansen kalt «en norsk Jack London», og selv om dette nok er en altfor smigrende karakteristikk, så er det et faktum at Hansen første bøker virket friske og nye og fikk mange leser.

Overvintringens psykologi

I ekspedisjonslitteraturen skinner det tydelig gjennom at det skal en viss mental styrke til for å kunne klare de psykiske påkjenningsene ved en overvintring. To av forfatterne i mellomkrigstida forsøkte seg på en nærmere analyse av dette forholdet.

Tromsø-jenta Aase Kristofersen debuterte i 1919, men det var først med boka *Skrugard* (1927) at hun kom inn på ishavsmiljøet. Boka er først og fremst en psykologisk analyse av en uredd fangstmann, en ideell overvintrer som mestrer alle påkjenninger med samme psykiske balanse, samme seige vilje. Så kommer han ned til Norge og går langsomt til grunne. Et par uskyldige feiltrinn, mistillit, alkohol, et ødelagt ekteskap - ulykkene hoper seg opp rundt ham. I isen kunne han kjempe mot konkrete farer, nå må han gi tapt overfor et uhåndgripelig nett som snører ham inne, og han fornredes helt inn i selvmordet.

Harstad-gutten Agnar Saue har et annet utgangspunkt for analysen i boka *Polarhatt* (1935). Saue hadde selv erfaring fra overvintringsfangst, og han forteller om en fangstekspedisjon med tre uerfarne Oslo-karer. To av dem viser seg å være av det rette polarslaget, de mestrer forholdene og oppgavene utmerket. Men lederen, Fortun, har verken praktisk sans eller psykisk styrke til å makte overvintringen. Etter harde konflikter den første vinteren, husarrest og mordforsøk inkludert, bedrer han seg imidlertid da lyset kommer tilbake. De tre karene legger derfor i veg med en ny overvintring. Men igjen viser det seg at Fortun ikke duger som fangstmann. Hans to kamerater omkommer ved et ulykkestilfelle, og selv går han langsomt til grunne. Han besettes av angst for mørket, han lar matlaging og renhold flyte og holder seg i køya. Med passiviteten kommer skjørbuken, med skjørbuken en langsom død. Og i dagboka

beskriver han sin egen undergang, «en svak viljes håpløse kamp mot polarnattens viljedrepende makt» (s. 178).

Ishavsgastens hverdag

Selfangernes, ishavsgastenes hverdag var ikke blitt sakkyndig og nærgående beskrevet før dansken Peter Tutein ga ut sin humørfulte bok *Fangstmænd* (1928). Her forteller han om et tokt med den berømte ishavsskuta «Quest» av Bodø med Ludolf Schelderup som skipper. Og når de er i full fangst, arter det seg slik:

Der laa Sælerne. Knivene kom frem, lange Tag flænsede Skindene af, det dampede og sprøjtede, en tung Lugg av friskt Kød bredte sig over Flagen. Scheiderup kom ind og tordnede Tempoet op til det naaede det umulige. Vi sled som vilde, medens Riffelsmældene varslede om ny Fangst. Hurtigere, hurtigere, der ligger Hundreder af Sæler og venter. Man rettede ikke Ryggen, drejede sig blot om til den næste, et langt Snit, Damp og Blod, Kniven fløy ind mellem Spæk og Kød, Skindet slængtes væk. Videre, videre, Skipperen lod os ikke puste. Hans vanvittige energi bredte sig som en Feber (s. 119-120).

Finnmarkingen og fagforeningsmannen Alfred Skar var på ishavsfangst våren 1934, noe han forteller om i boka *Fangstmenn på Ishavet* (1935). Også Skar legger hovedvekten på det hverdagslige arbeidet ombord i fangstskuta, og han gir et nokså dystert bilde av avlivningen av kvitungene. Dette mannskapet bruker nemlig ikke hakapik:

Jeg hadde sett hvordan det foregikk. Og det rørte meg ikke når andre gjorde det: et slag over snuten med stroppen av dragertauet, med jernkroken i enden av tauet. Eller bare et spark med kommaghælen. Ja ikke sjeldent sløfet de både slag og spark og satte kniven i brystet på den levende selungen og fladde den før den fikk summet seg (sic!). Jeg så forrige dagen skrotten av en selunge som var nesten flådd, reise seg halvt opp av dekket. Og endog etterat den var helt flådd, lå skrotten og vred sig (s. 67).

Ellers er det viktig for Skar å vise at fagforeninga også kan hjelpe ishavsgastene. Under lossinga i Tromsø griper tillitsmannen inn til mannskapets fordel, og det er noe nytt for dem:

Var han en trollmann, denne mannen som kunde håndtere redere, skippere og pelsvarefirmaer just som han vilde? Ånei, det var han nu ikke. Men han var fagorganisasjonens representant på stedet (s. 132).

En svensk parallel til Peter Tuteins besøk i den norske selfangstflåten er Albert Vikstens bok *Pirater och pålsjägare* (1944). Viksten hadde selv erfaring fra Ishavet, og i boka forteller han om ei Tromsø-skute på fangst i isen.

Den økende turisttrafikken til Svalbard ga også grunnlag for bøker. Tromsø-mannen Magnus K. Giæver forteller i boka *Turister og jegere i Ishavet* (1944) om sine opplevelser som tur-arrangør. Morsommere er amerikanere Dudley Vaill Talcotts bok *A/S «Nordkapp II» av Tromsø* (1937). Talcott hadde giftet seg inn i en kjent ishavsfamilie i Tromsø, og sammen med svigerfaren drev han i noen år rederi med skuta «Nordkapp II». Og rederiets rapport er fornøyelig lesning.

Ikke bare båteierne, men også passasjerene skrev bøker fra iskanten. Et typisk eksempel på den romantiske, følelsesfulte patos som gjerne preger deres bøker, er Hermann Hiltbrunners bok *Spitzbergen Sommer. Ein Buch der Entrückung und Ergriffenheit. Ein Buch der Natur* (Zürich - Berlin 1926).

Allerede i 1860 kom den første svenske ishavsboka for ungdom, C. Hildebrandts *En vinter på Spitsbergen*. I Holland har det grodd opp en hel barne- og ungdomslitteratur omkring Barentz' overvintring på Novaja Zemlja, og i Norge er det særlig Nansen og Amundsens reiser som er blitt popularisert og tilrettelagt for ungdom - f.eks. i bøker som Enok Opsund: *Nordmenn i polheimene* (1948), ei bok «med særlig adresse til den norske ungdommen». Den første «diktede» gutteboka fra Ishavet kom i 1922, Cornelius Moe: *På eventyr i Nordhavet*. Fra etterkrigstida kan nevnes Magnus Moens bok *Sverre på Svalbard* (1951).

Etterkrigstidas dokumentarisme

I 1929 kom Gunnar Isachsens beretning om Tromsø-skipperen Sivert Tobiesen ut i bokform under tittelen *En ishavsskipperes saga*. Helge Ingstad - kanskje verdens fremste polarforfatter i moderne tid - startet sitt reise-forfatterskap i 1931. Halvard Devold ga ut sin selvbiografiske bok *Polarliv* i 1941. Imidlertid er det særlig i etterkrigsåra at fangstmannsbiografiene har dukket opp - Arthur Oxaas: *Svalbard var min verden* (1955), Wanny Woldstad: *Første kvinne som fangstmann på Svalbard* (1956), Lars Normann Sørensen: *Henry Rudi - Isbjørnkongen* (1958), Arvid Moberg: *Fangstmåns land* (1959), Lars Normann Sørensen: *Gamle ishavsgaster imellom* (1961), Sigfred Kristoffersen: *Nordenfor nord* (1968) o.fl. Spesiell forankring i fangstmiljøet på Sunnmøre har

Ellefsen/Berset: *Veslekari. En fortelling om is og menn* (1957) og Odd Volland: *Ishavsfart* (1959).

Nærmere en vanlig dokumentarroman ligger bøker som Karthon Håland: *Alene i isødet* (1976) og Leif B. Lillegaard: *Hvis dere finner oss* (1976). Mer berømte dokumentarforfattere har også funnet fram til dramatikken i ishavsstoffet - Per-Olof Sundmann: *Ingenijör Andréées luftfärd* (1967) og Thorkild Hansen: *Jens Munk* (1965).

Dokumentarisk preget er også Arne Grimstads triologi om tre generasjons sunnmørsfangst i Vestisen - *Men havet fortel ingenting* (1970), *Islosen* (1971) og *Selungen* (1972). Grimstad forteller om livet ombord i skuta og om arbeidet i isen, men mer enn noen av de andre forfatterne har han gitt bilder av bygdemiljø og familieliv og av det verdigrunnlag disse menneskene står på, nemlig det kristne.

Et betydelig innslag i etterkrigstidas norske polarlitteratur er John Giævers ekspedisjonsberetninger og reiseskildringer, og ikke minst hans lyttige stubber fra fangstlivet - *Ishavets glade borgere* (1956), *Hardbalne polarkarer* (1957), *Rabagaster under polarstjernen* (1958), *Freske fyrer på fangst* (1966), o.fl. Giæver forener førstehånds erfaring og sak-kunnskap med en frodig, burlesk fantasi. Engelsmannen Walter J. Clutterbuck - medforfatter til klassikeren *Tre i Norge. Ved to av dem - må forøvrig regnes som pionér i munter ishavsskildring med sin bok *The Skipper in Arctic Seas* (1890).*

I tillegg til de bøker som her er nevnt, fins det enkeltdikt og skillingsviser, novellesamlinger og dagbøker, oversikter og lokalhistoriske arbeider. Det ferskeste i så måte er vel Einar Sørensens jubileumsbok til Tromsø skipperforening - *Ishavsfangst gjennom 100 år* (1979).

«Kampens fryd og Dødens majestæt
er mere værd end lunken evighet.»

Mange slags krefter har lokket oppdagere og fangstmenn nord i isen, og mange slags ideologier er bygd inn i skildringene av deres arbeid og innsats. I denne korte oversikten vil det føre for langt å analysere de enkelte verker nærmere, men jeg skal runde av presentasjonen med å peike på en del fellestrekks ved norsk arctica.

Bøker om både oppdagere, selfangere og overvintrere har det til felles at de i hovedsak handler om kamp mot tyre krefter - is, storm, frost, sult, skjørifik. I ishavstrøk er mennesket konstant omgitt av dødsfare, og bøkene vrangler av plutselige møter med isbjørn, fall ned i bresprekker,

matmangel så folkene til sist må ete rå fugletarmer, overfall av uvær, etc. Disse stadige innslag av dramatikk har gitt litteraturen et anekdotisk preg som ytterligere har forsterket inntrykket av konstant fare.

Denne type liv har nok helst hatt appell til dem vi gjerne kaller eventyrere. I fangstmannsbiografiene skinner det imidlertid tydelig igjenom at eventyrerne først og fremst må være profesjonelle jegere, og i tillegg må de være tusen kunstnere som kan ordne alt selv, fra brødbaking til bensinmotorer.

Kampen mot alle disse ytre problemene tar mest plass i bøkene, men det er også tydelig at denne kampen ikke lar seg vinne uten at man har de indre kreftene under kontroll. Dette gjelder både for den ensomme pelsjegeren, for fangstlaget på noen få som lever i ei trang hytte, og for de større ekspedisjoner der muligheten for gnisninger i høy grad er til stede.

En viktig del av den indre balanse som fangstmannens liv krever, er en rolig bevissthet om egen og andres død som en nærliggende mulighet. Dagbøker til fangstfolk som har mistet livet pga. skjørifik eller sult, utgjør nærmest en egen genre innen ishavslitteraturen. Disse dagbøkene - ett eksempel er dagboka til Simonsen og Møkleby (trykt i *Kirke og kultur* 1930, s. 449-76) - viser med hvilken ro mennene møter den uunngåelige død som langsomt og smertefullt nærmer seg.

Det er forøvrig neppe tilfeldig at de store polarheltene er blitt holdt fram som forbilder for ungdommen. Dersom man vil undersøke kjernen i norske menns idealbilde av seg selv, så er utvilsomt ishavslitteraturen et rikt arbeidsfelt. Forøvrig er det nyttig å gå til utenlandsk litteratur for å få korrigert det internt norske bilde av virksomheten i Arktis. Om de norske overvintringsfangerne på Svalbard sier f.eks. Rudmose Brown at de er "the least desireable element of the population, and have done more harm than good to Spitsbergen" (*Spitsbergen*, s. 302).

Utvilsomt ligger det et lokkende element av hasard i selfangernes og overvintrernes jakt på fortjeneste i isen: Arthur Oxaas' storfangst av rev på Jan Mayen 1917-18 gir gjenlyd i en lang rekke av ishavsbøkene. Klarere tematisert i teksten er imidlertid lengselen etter den spesielle form for frihet livet i isen tilbyr. Særlig sterkt oppleves denne friheten idet skuta forlater kaia og setter kurs nordover - med familie og kreditorer, husproblemer og arbeidsløshet lenger og lenger borte: «Det var en lettelse som ikke kan beskrives når en var kommet så langt at skuta

kastet loss og stevnet ut sundet. Det føltes mang en gang som de beste øyeblikk i livet» (*Henry Rudi*, s. 160).

Henry Rudi er en av de få som har forsøkt å definere denne fangstmannsfriheten nærmere:

En fangsmann må være en flittig mann om han skal nå noe resultat. Friheta består ikke i å legge seg over døgnvis i ei varm og god hytte og si: Jeg gjør som jeg vil. Jeg har frihet til det. Nei, friheta består i å røkte sine redskaper hver bidige dag, så en kan si til seg sjøl at nå har jeg gjort det som gjøres skulle, jeg har vunnet over de ytre motstandskreftene, som er styggvær og mørke, jeg har vunnet over de indre som er oppgitthet, likesælhet eller noe slikt. Jeg har vunnet over sterke krefter, derfor er jeg fri. Nå, det er vel slike krefter å vinne over andre steder enn i fangshytta, her ned i samfunnet, for eksempel. Men der oppe trer de så klart i dagen, de står fram i sine enkle fakta: Klemme på eller gi seg over (s. 160-61).

Går vi enda litt nærmere inn på fangsmannens liv i frihet, kan vi se at han representerer tre viktige sider ved det europeiske mannsideal: Fangsmannen er både eroerer, enehersker og jeger. Viktigere - ikke minst for den store publikumsinteressen - er kanskje likevel følelsen av at i kombinasjon oppdager/jeger ligger det «egentlige» liv, en sann, autentisk livsform som det moderne sivilisasjonsmenneske bare kjenner som utopi. Lengselen etter denne «sanne» livsform beskrives av Peter Wessel Zapffe i hans dikt til Helge Ingstadts 75-års dag:

Det går et slædespor ind gjennem ødet.
Det pløier urørt sne. Det går mot nord,
mot naken tundra, mørke, frost og møde.

Hvad vil han i et land hvor Døden bor -?
Er han på flukt ifra en lønnlig brøde,
hin Enkelte, som blander sine spor
med slædelåm og rappe hundefötter?
Og hvorfor har han rykket sine rötter
op fra den festlige menneskestrom derhjemme
med dens fornøelige kav og kiv,
med alle *byens* glæder og bekvemme
probate midler til et supert liv?

Der finds et *Nord* i dette livets land
hvor sindet under høie luers brand
må stå alene, og hvor is-tyfoner
vil sørderknuse alle lokketoner
fra borger-åndens tempererte soner!

Nuvel - så vit da, at hvad her han søker
et netop *L i v e t*, som det var engang,
det f r i e liv, som i hans tanke spørker
slik som fra Skaperens geni det sprang

Selv vet han best, hvad han har fått betale -
men der er andet, som han også vet:
at kampens fryd og Dødens majestet
er mere værd end lunken evighet.

(*Spøk og alvor*, 1977, s. 86)

I diktet til Ingstad sier Peter Wessel Zapffe videre at Ingstad «kom i heltetidens siste time», på slutten av den tid da det enkelte menneskes fysiske mot og innsats kunne ha avgjørende betydning. For i dag er alt oppdaget og beskrevet, og en eventyrlisten unggutt, hva skal han gjøre? «Surre slædemeien, og forske parallelt med Drammensveien?»

Tanken om at heltenes tid er omme, utdyper Zapffe i en artikkel om Roald Amundsen: «Da han i 1922 forlot sitt skib og gikk opp i flyet, brøt han med den klassiske polartradisjon og solgte sin sjæl til maskinernes demon... Ingen sjælsstyrke, ingen fysisk træning, ingen livslang erfaring kan rense en forgasser på fire sekunder» (*Spøk og alvor*, s. 94-95).

Den klassiske polartradisjon, det er mannen og bikkjene og sleden og teltet, det er ensomheten og mørket, det er motet og viljen og de utrolige prestasjoner, hinsides helikopterservice og satelittsamband. Den klassiske polartradisjon er med andre ord nært knyttet til en forgangen tid, den er i ferd med å bli historie. Den kan ikke fornyes fordi den type erfaringer den bygger på, ikke mer er mulige. Men slik den foreligger, forteller den historia om en gammel og viktig norsk næringsvei og om et viktig utløp for norsk dådstrang. Og dessuten om mennesker i et grenseland hvor mange krefter virker. Fangsmannen var kanskje den siste som på en sosialt akseptert måte kunne melde seg ut av samfunnet og forfølge sine egne myter inn i polarmørket.

Men kanskje er det slik at hans myter er identiske med våre egne? Kanskje demonstrerer fangsmannen og oppdageren med eksemplarisk klarhet grunnleggende trekk ved vestlig sivilisasjon? Fangsmannens liv fascinerer oss bl.a. fordi det konfronterer oss med våre primitive forfedre. Samtidig er fangsmannen i slekt med sivilisatoriske arketyper som Robinson Crusoe og Isak Sellanraa. Som representant for liberalismens ekstreme individualisme er fangsmannen dessuten i slekt med to moderne bærere av den vestlige mannsmyte: cowboyen og

toreadoren. For er der ikke en sammenheng mellom den ensomme isvandrer, bøyd over primus og pemmikan i teltet, og den ensomme cowboy, bøyd over sitt bål på prærien? Og er der ikke en sammenheng mellom fangstmannens og oppdagerens og toreadorens åpenlyse satsning av sitt eget liv i en situasjon der motet til å møte farer er grunnleggende for menneskets identitet? Alle som omgås barn, vet hvor viktig det er for barn å vise hva de tør, hvor viktig det er for dem stadig å teste grensene for sitt mot. I samme grad som de er i stand til å utvide disse grensene, er de i stand til å ta verden omkring seg i bruk. Gjelder dette også for det voksne mennesket? I så fall kan fangstmannens liv også på dette plan fungere som utopi, nemlig som bilde på menneskets seierrike kamp mot sin egen angst.

*

I forordet til en av de store røverbøker i internasjonal polarlitteratur, tsjekkeren Jan Welzls selvbiografiske *Thirty Years in the Golden North* (1932), skriver Karel Capek at «this is no mere description of eternal ice, but of eternal humanity, however harsh its surroundings have made it».

«Det evige menneskelige», ja, hvorfor ikke? Og hvorfor ikke avslutte med Cornelius Moes sang om den evige ishavsvagabond og harpunér Berkani som skyter kobbe, synger på kvensk, drikker brennevin og ikke lar seg tynde ned verken av ansvar, myter eller ideologier. Han representerer den sorgløse hjertelighet og ødsle raushet som også er ei side ved ishavsmiljøet. Noen vil kalle det uansvarlighet, andre vil kanskje kalle det livskunst. I alle fall duger denne anti-helt neppe som ideal for norsk ungdom, men han duger bra som eksempel på de mindre høytidelige - og høyst menneskelige - sider ved ishavslivet:

Harpunér Berkani sang

Vi seglan Pitsberg, vi seglan, hoi,
bort från den glade flikka!
Vi komman bagers, vi komman, hoi,
og 'ave pæng nok i fikka.

Vi skjutan kobbe, vi skjutan, hoi!
Vi skutan jækli for den fina flikka!
Vi seglan Norge, vi seglan, hoi,
og ikke nokka vil vi drikka.

Vi seglan Pitsberg, vi seglan, hoi,
bort från den falske flikka.
Vi drakk 'an prennevin, vi drakk 'an, hoi,
og 'ave ikke ingenting i fikka.

(Corn. Moe: *Nord-norske dikt*, 1939.)

(Fra *Norsk litterær årbok 1979*.)